

SAFÂ İLE MERVE*

Es-selâmü aleyküm ve rahmetu'llâhi ve berekâtühû!..

Aziz ve sevgili Ak-Televizyon izleyicileri ve Ak-Radyo dinleyenleri! Allah hepinizden razı olsun... Dünya ve ahiretin hayırlarına cümelenizi erdirsin...

a. Safâ ile Merve Arasında Sa'y

Bakara Sûre-i Şerifesi'nin 157. ayetine kadar gelmiştik. Şimdi bugün 158. ayet-i kerimesi üzerinde sohbetimi yapmak istiyorum. Önce ayet-i kerimeyi okuyalım, *bi'smi'llâhi'r-rahmâni'r-rahîm*:

إِنَّ الصَّفَا وَالْمَرْوَةَ مِنْ شَعَائِرِ اللَّهِ فَمَنْ حَجَّ
الْبَيْتَ أَوْ اعْتَمَرَ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِ أَنْ يَطَّوَّفَ
بِهِمَا وَمَنْ تَطَوَّعَ خَيْرًا فَإِنَّ اللَّهَ شَاكِرٌ عَلِيمٌ

(البقرة: ١٥٨)

(Inne's-safâ ve'l-mervete min şeair'illâh, femen hacce'l-beyte evi'temera felâ cünâha aleyhi en yattavvefe bihimâ, ve men tetavvaa hayran feinna'llâhe şâkirun alîm.) (Bakara, 2/158) *Sadaka'llâhu'l-azîm.*

* Bu konuşma; Merhum Dr. Metin Erkaya tarafından, titizlikle çalışılarak metne dönüştürülmüştür. Mekanı Cennet olsun.

Önce, topluca ayet-i kerimenin bir mânâsını verelim, sonra kelimelerini açıklayalım, diğer bilgileri sunalım:

(Inne's-safâ ve'l-mervete min şèairi'llâh)
“Safâ ve Merve, hiç şüphe yok haccın şèairindendir, yapılması gereken vazifelerindendir. *(Femen hacce'l-beyte)*
Kim haccederse, *(evi'temera)* veya umre yaparak ziyaret ederse, *(felâ cünâha aleyhi en yattavvefe bihimâ)* bu Safâ ve Merve'yi tavaf etmesinde, ikisi arasında gidip gelmesinde hiç bir mahzur, günah yoktur. *(Ve men tetavvaa hayran)* Kim bir hayrı severek, ibadet olarak, Allah'ın sevabını kazanmak maksadıyla, kendisi gayrete gelerek icrâ ederse, *(feinna'llâhe şâkirun alîm)* Allah-u Teâlâ Hazretleri onun bu temiz niyetini, güzel gayretini kat kat mükâfâtlandırır. Çünkü her fiilin mükâfâtının kıymetinin ne olduğunu o bilir, çok iyi bilir. İyi niyetleri o değerlendirir, mükâfâtları o verir.” Ayet-i kerime bu.

Bu kısa mânâdan anlaşıldığı üzere, Mekke-i Mükerreme'de Kâbe-i Müşerreffe'ye yakın yerde bulunan, Mescid-i Haram'ın kuzeydoğu tarafında bulunan iki tepecik, Safâ ve Merve tepeleri var. Hacca gidenler, umreye gidenler, umre yapacakları zaman, haccedecekleri zaman, Kâbe'yi tavaf ettikten sonra bunların arasında, fıkıh kitaplarında yazılı usüllere uygun olarak gidip geliyorlar. Safa ile Merve arasında sa'y etmek deniliyor buna. “Haccın sa'yini yaptık.”, “Umrenin sa'yini yaptık.” diye duymuşsunuzdur bu sözleri.

Sa'y tek başına, müstakil bir ibadet değildir, tavaftan sonra yapılan bir ikinci işlemdir ama, tavafa bağlıdır. Her tavafın arkasından değil de, bazı tavafların arkasından yapılır. Tek başına Safâ ile Merve arasında sa'yetmek yoktur.

Bu Safâ ve Merve arasında sa'yetmek, Allah'a ibadet maksadıyla hac ve umre yapanların yapması gereken vazifelerdendir, şeâirdendir.

(Femen hacce'l-beyte) “Kim Beyt'i haccederse...” Haccetmek lügatta, sık ziyaret etmek, kassetmek, teveccüh etmek mânâlarına geliyor. Ama belli zamanda, belli usüllere riayet ederek, ihram giyerek yapılan ve İslâm'ın beş büyük esasından birisi olan ibadete de hac deniliyor, biliyorsunuz. *(Evi'temera) İ'temera*, umre kelimesinin iftial bâbına gelmiş şekli. “Kim umre yaparsa...”

“Kim Beyti, o belli zamanda haccetmek üzere gider, tavaf ederse; o belli zamanın dışında umre yapmak için gidip, ziyaretini yapar da tavafını yaparsa; *(felâ cünâha aleyhi en yattavvefe bihimâ)* bu ikisi arasında, yâni Safâ ile Merve arasında sa'yetmesinde, gayretli gayretli ibadet maksadıyla, tekrar tekrar gidip gelmesinde ona hiç bir günah yoktur.” Yedi defa oluyor, her birine şavt deniliyor, yedi şavtlı oluyor. Bunu böyle yapmasında hiçbir mahzur yoktur.

Allah'tan ecir ve sevap umarak kim böyle gayretle hayır işlerse, Allah-u Teâlâ Hazretleri onu mükâfâtlandırır. Çünkü, her kulun yaptığı

ibadetteki niyetini, halini, düşüncesini, kalbini en iyi şekilde bilir ve ona göre gereken mükâfâtı ihsân eder.

b. Haccın Yapılış Şekilleri

Haccın üç yapılış şekli var: Sadece hac, *hacc-ı ifrad*... Hac ve umreyi aynı ihramla yapmak, *hacc-ı kıran*... Önce umreyi yapıp, sonra elbiseleri değiştirip, Mekke ahalisi gibi, orada yaşayan insanların tabii yaşantısı gibi, hiçbir hac yasağı olmadan; koku sürünebilir, tıraş olabilir, tırnak kesebilir vs. Böyle bir rahatlama devresinden sonra, hac günleri geldiği zaman da tekrar ihrama girer, hacceder. Bu arada şöyle bir rahatladığı için, *hacc-ı temettû* deniliyor buna da...

Hacc-ı kıran'a niyet edenler, umreyi yapıyor, ihramda kalıyor, yasaklar devam ediyor, olağanüstü hal devam ediyor; haccın günlerine kadar aynı ihramda bekliyor. Haccın günleri gelince, haccın vazifelerini yapıyor. Buna da umre hac ile bir arada olduğu için, bir arada olmak mânâsına gelen *kıran* ismi veriliyor. *Mukàranet* kelimesi de aynı kökten geliyor, yakınlaşmak demek. *Kıran* ismi niçin verilmiş burada?.. Umre ile hac ayrılmamış, yakın, bitişik birbirine; aynı ihramla yapılmış, vazife devam etmiş, kesinti olmamış, arada ihramdan çıkma olmamış demek.

Hacc-ı ifrad, *hacc-ı temettû*, *hacc-ı kıran*; bu üç şekilden biriyle yapılabilir hac. *Hacc-ı temettû* ve *hacc-ı kıran*'da umre yapıp haccetmek var.

Hacc-ı ifrad'da ise, umre yapmayı sadece haccetmek var. Bunların hepsinin belirli kuralları, usülleri var. O usüllere uyularak bu vazife yapılıyor, hacc edilmiş oluyor.

Allah bütün hac yapanları mükâfâtlandırısın, büyük sevaplar, ecirler versin, afv ü mağfiret eylesin... Cennetiyle, cemâliyle müşerref eylesin... Gitmeyenlere de gitmeyi nasîb eylesin...

Hacca giden insan veya umreye giden... Umreye ne zaman gidilir?.. Senenin herhangi bir gününde ve Kâbe'yi ziyaret kasdıyla, mîkat mahallerinden ihrama girerek, niyet ederek Mekke'ye gider de, Kâbe-i Müşerreffe'yi yedi defa dolaşır, tavafını yapar da, ondan sonra bu Safâ ile Merve arasında yedi defa gelip giderek sa'yini de yaparsa; ondan sonra, tıraş olur ihramdan çıkarsa, umre yapmış olur. Senenin herhangi bir zamanında olabilir. İlle şu ayın şu günleri arasında olacak diye bir şey yok.

Ama, buna mukâbil hac ziyareti; umre de Kâbe'yi ziyaret, hac da Kâbe'yi ziyaret ama, hac daha teferruatlı, daha geniş bir ziyaret ve belli bir zamanda olabiliyor. Onun için, umre kısa sürdüğünden, ona *hacc-ı asgar* denmiş, küçük hac demek oluyor. Öteki bildiğimiz hacca da *hacc-ı ekber* denmiş. Ayrıca, Arafat'ta vakfe cuma gününe denk gelirse, onda sevap çok olduğundan, ona da *hacc-ı ekber* deniliyor; o da ayrı.

Hac ne zaman yapılır?.. Hac Zilhicce ayında yapılır. Zilhicce'nin dokuzuncu günü Arafat'ta hacıların toplanması lâzım! Zilhicce'nin dokuzunda Arafat'ta bulunamayan, Arafat vakfesini yapmayan haccetmiş olmaz. Onu kaçıran haccı kaçırmış olur. Onun için Peygamber SAS bir hadis-i şerifinde:¹

الْحَجُّ عَرَفَةٌ

(ن. ه. حم. ك. خز. عبد الرحمن بن يعمر)

(*El-haccü arafetü*) “Hac, Arafat'a çıkıp vakfe yapmak demektir.” buyurmuşlar. Vakfenin günü de senede bir gün, Zilhicce'nin dokuzu.

Zilhicce'nin dokuzu gelmeden önce, Türkiye'den veya bir başka ülkeden haccetmek maksadıyla bir kimse giderse, ne yapacak?..

¹ Ebû Dâvud, *Sünen*, c.II, s.196, no:1949; Tirmizî, *Sünen*, c.III, s.237, no:889; Neseî, *Sünen*, c.V, s.264, *Menâsikü'l-Hac*, no:3044; İbn-i Mâce, *Sünen*, c.II, s.1003, *Menâsik*, no:3015; Ahmed ibn-i Hanbel, *Müsned*, c.IV, s.309, no:18796; İbn-i Huzeyme, *Sahîh*, c.4, s.257, no:2822; Hâkim, *Müstedrek*, c.I, s.635, no:1703; Dâre Kutnî, *Sünen*, c.II, s.240, *Hac*, no:19; Tayâlisî, *Müsned*, c.I, s.185, no:1309; İbn-i Ebî Şeybe, c.III, s.226, no:13683; Beyhakî, *Sünenü'l-Kübrâ*, c.V, no:173, no:9593; Neseî, *Sünenü'l-Kübrâ*, c.II, s.424, no:4011; Deylemî, *Müsnedü'l-Firdevs*, c.II, s.148, no:2759; Şeybânî, *el-Âhâd ve'l-Mesânî*, c.II, s.160, no:957; Tahâvî, *Şerhü'l-Maânî*, c.II, s.210, no:3655; İbn-i Esîr, *Üsdü'l-Gâbe*, c.I, s.718; İbn-i Hacer, *el-İsâbe*, c.IV, s.368, no:5223; Buhârî, *Târih-i Kebîr*, c.II, s.111, no:1872; İbn-i Sa'd, *Tabakât*, c.VII, s.367; Abdurrahman ibn-i Ya'mer RA'dan.

Kenzü'l-Ummâl, c.V, s.63, no:12061; *Keşfü'l-Hafâ*, c.I, s.351, no:1115; *Câmiu'l-Ehâdîs*, c.XII, s.168, no:11693.

Onun fıkıh kitaplarında usülleri var. Diyelim ki Türkiye’den hareket ediyor. Mukaddes hudutlar var, yerleri belli. Uçağa bindiği zaman da, uçakta giderken hoparlörle bildirirler: “Şimdi mikata yaklaştık, oradan geçeceğiz. Buradan öteye ihramlı olarak geçin, hazırlığınızı yapın!” diye söylerler. Tabii, o noktaya gelmeden, önceden de ihram giyse, ihramlansa, ihrama niyet etse olur. Evinde bile niyetlense olur.

İhramlanma neden oluyor?.. Kâbe’ye hürmetten... “Bu ibadet ciddî bir ibadettir!” diye dünyevî rütbelerden, makamlardan, süslü elbiselerden sıyrılıp, eşit bir kıyafet; üst havlu, alt peştemal havlu, iki bez parçasına bürünüp, ondan sonra:

“—Yâ Rabbi, ben senin Kâbe-i Müşerrefe’ni ziyarete niyet ettim, hacca niyet ettim (veya umreye niyet ettim); bunu bana kolaylaştır, bunu benden kabul eyle!” deyip, iki rekât ihram namazı kılıp, dua edip *Lebbeyk* çekti mi, ihramlanma vazifesi olmuş oluyor.

Ondan sonra ihrama uygun, ihramlanmış bir kişinin yapması gereken işleri yapabilir. Yapmaması gereken işleri yapamama durumu başlıyor. Yâni ibadetteki sıkıyönetim gibi durum başlamış oluyor. Gayet sıkı, ciddî, dikkatli olacak hacı. Tıraş olmayacak, kıl bile kopartmayacak, koku sürünmeyecek, yasaklara riayet edecek. Riayet etmezse, bunlara haccın cinayetleri deniliyor. Yâni yasaklar işlenirse, cinayet işlenmiş diye isimlendiriliyor bu.

Böyle ihramlı olarak Mekke'ye geldi. Gelen insan Kâbe-i Müşerrefe'yi bir tavaf ediyor. Buna hacılar için *kudüm tavafı* deniliyor. *Kudüm*, gelmek demek, geliş tavafı. Belirli usülle, Hacerü'l-Esved'den başlayarak, Hacerü'l-Esved'i istilâm ederek, dualar ederek Kâbe'yi yedi defa dolaşılıyor, tavaf yapılıyor.

Tabi o üç çeşit haccın —*hacc-ı ifrad*, *hacc-ı temettû*, *hacc-ı kıran*— her birisinin yapılışına göre usüller değişiyor. *Hacc-ı temettû*'da, önce umre yapacak, sonra hac yapacak. Zâten senenin öteki zamanlarında da umre yaparken, ne yapması lâzım geldiğini biliyoruz.

Ne yapıyor?.. Mekke'ye gelir gelmez, “Ben temettû haccının umresinin tavafını yapmağa niyet ettim; bunu bana kolaylaştır ve bu ibadetimi lütfunla kereminle benden kabul eyle Allahım!” diyerek Kâbe'yi tavaf ediyor.

Sonra ne yapıyor?.. Umrede tavaftan sonra sa'y edecek; Safâ ile Merve arasında sa'y ediyor. Yâni Safâ tepesine çıkıyor, Kâbe-i Müşerrefe'ye dönüyor, “Ben umremi sa'yini yapmağa niyet ettim; bunu bana kolaylaştır, benden kabul eyle yâ Rabbî!” diye niyet ediyor. “*Bi'smi'llâhi allâhu ekber!*” diye eliyle Hacerü'l-Esved'e doğru işaret edip, Safâ'dan Merve'ye doğru hızlı adımlarla yürüyüşe geçiyor.

Safâ ile Merve arası, sanıyorum dört yüz küsur metre, 420 m olabilir; o kadar bir mesafe... Oraya kadar gidiyor, bir; dönüyor, iki; gidiyor, üç; dönüyor, dört; gidiyor, beş; dönüyor, altı; gidiyor, yedi... Merve'de sa'yi tamamlamış oluyor. Ondan sonra orada duasını yapıyor.

Duasını yaptıktan sonra, tıraş oluyor, ihramdan çıkıyor; Mekkeliler gibi oluyor.

Hacc-ı temettû biraz kolay. Umresini yaptı, ihramdan çıktı, artık hac zamanı gelinceye kadar Mekke'de elbise giyer, koku sürünür, diğer müslümanların rahatça yaşadığı zaman yaptığı her türlü işlemi yapabilir. Serbestlik var, yasaklar kalktı, Mekke'li gibi oldu. Haccın zamanı gelince yeniden ihramlanır, ondan sonra haccı tamamlar.

İşte hacda ve umrede, böyle tavaftan sonra Safâ ve Merve'ye gitmek ve bunlar arasında sa'y etmek Allah'ın şeairindedir. Şeair çoğul, bunun tekili şaîre veya şîar veya şîare'dir. Vazifeler, yapılması mutlaka gerekli olan ibadet şekilleri, ibadetin önemli bölümleri demek. Safâ ile Merve arasında sa'y etmek de Allah'ın kullara emrettiği, tavsiye buyurduğu ibadet bölümlerinden bir bölüm, yapılması gereken vazifelerden bir vazifedir demek oluyor.

c. Safâ ve Merve Tepeleri

Şimdi *Safâ* kelimesi; kaygan, parlak taş demek. *Merve* de; yumuşak, küçük taş demek. O Safâ tepesi, Cebel-i Ebû Kubeys'in Kâbe'ye yakın tarafındaki eteklerindedir. Şimdi Cebel-i Ebû Kubeys'te kralın sarayı var. O sarayın duvarlarından sonra, bu tarafta bir kısım olmuş oluyor bu Safâ tepesi. Tepenin taşları bırakılmış binânın içerisinde, görülüyor. O taşlara kadar çıkılıyor. Onda sonra Merve'ye doğru biraz böyle meyil aşağı iniliyor, vadinin orta yerine doğru ilerleniyor. Merve tepesi yine yüksek.

İkisi de, yâni Safâ da, Merve de taş demek; ama birisi kaygan taş, birisi yumuşak taş demek. Demek ki, oradaki tepenin yapısında o çeşit taş olduğundan, Araplar oralara o ismi vermişler. Safâ ile Merve, birbirinden dört yüz küsur metre mesafede olan iki kaya tepeciği demek oluyor.

Bu Safâ ile Merve'nin arasında, Safâ'ya yakın yerdeydi Peygamber Efendimiz'in mahallesi. Yâni, Benî Hâşim yurdu. Kâbe'nin etrafı, çeşitli kabileler tarafından yerleşilmiş. Mekke'nin asıl sahibi olan, Kâbe-i Müşerrefe üzerinde hakları çok olan Benî Hâşim... Tâ İsmâil AS'dan itibaren gelen vazifeler onların üzerinde, Kureyş kabilesinin üzerinde... Kureyş kabilesinin, Efendimiz'in mensub olduğu boyunun yeri Safâ tepesine yakın. Safâ'dan Merve'ye doğru döndüğümüz zaman, Kâbe sol tarafta kalıyor; Peygamber Efendimiz'in doğduğu ev de sağ tarafta kalıyor, şimdi kütüphane olarak orada bulunuyor.

“Bu Safâ ile Merve Allah'ın şèairindedir.” ne demek?.. “Safâ ile Merve arasında sa'y vazifesini yapmak, Allah'ın kullara emrettiği hac ve umre vazifelerinin bölümlerinden önemli, gerekli bir bölümdür.” demek. Kısa söylenmiş, geniş olarak, açık olarak söylenmesi böyle... Onun için Allah-u Teâlâ Hazretleri tekrar açıkça buyuruyor ki:

(*Femen hacce'l-beyte*) *Fe* burada, o halde mânâsına gelen bir harf. *Beyt*, ev demek Arapça'da. Ama *el-beyt*; belirli ev, yâni

Beytullâh, yâni Kâbe demek. “O halde, kim Kâbe’yi ziyaret maksadıyla, hacctmek maksadıyla, hac yapacağım diye gelmişse; (evi’temera) veyahut umre yapacağım diye gelmişse; (*felâ cünâha aleyhi*) o kişiye bir günah yoktur, sorumluluk veya vebal yoktur. (*En yattavvefe bihimâ*) Bu iki yerin arasında, böyle gayretli gayretli koşup, o sa’y vazifesini yapmasında hiç bir günah yoktur.” *Lâm*, nâfiyetü’l-cinstir burada; hiçbir günah yoktur. Öyle bir şey düşünülmesin, mahzuru olduğu sanılmasın!

(*Ve men tetavvaa hayran*) “Kim böyle hayır için, Allah’a tâat ve ibadet kasdıyla, gayretli bir iş yapar ve hayır işi işlerse; (*feinna’llâhe şâkirun alîm*) hiç şüphe yok ki, Allah onu mükâfâtlandırır. Çünkü hayırlı iş yapanın mükâfâtını vermek, sa’yini meşkûr etmek, karşılığını vermek Allah’ın şânındandır.”

Onun için Allah-u Teâlâ Hazretleri’nin isimlerinden birisi de *Şâkir*’dir. Yâni ibadet yapıp, mükâfâtı hak eden kimsenin karşılığını veren, sa’yini meşkûr kılan demek. *Alîm* de, her şeyi hakkıyla bilen demek.

Buradan, şimdi bu sözlerden ne anlaşılacak?.. “Bu vazifeyi yapmakta hiç bir mahzur yoktur!” diye niye deniliyor?.. Demek ki birileri mahzur var diye sanmışlar. Kimler sanmış?..

Hazret-i Aişe-i Sıddîka Vâlidemiz RA’dan naklediliyor ki, Medineliler İslâm’la müşerref olmadan önce, Medinelilerin Müşellel’de *el-Menat* isminde bir putları vardı, ona tapınırlardı. Bu Medinelilerin haccedenleri...

Hac için ziyarete gelmek, İbrâhim AS zamanından beri, Araplar arasında yaygın olan bir ibadet... Çünkü Allah İbrâhim AS'a Beytullah'ı yapmasını emretmiş. Yaptıktan sonra da, insanların orayı haccetmesini ilân etmesini emretmiş:

وَأَذِّنْ فِي النَّاسِ بِالْحَجِّ يَأْتُوكَ رِجَالًا وَعَلَى
كُلِّ ضَامِرٍ يَأْتِينَ مِنْ كُلِّ فَجٍّ عَمِيقٍ

(الحج: ٢٧)

(*Ve ezzin fi'n-nâsi bi'l-hacci ye'tûke ricâlen ve alâ külli dâmirin ye'tîne min külli feccin amîk.*) [İnsanlar arasında haccı ilan et ki, gerek yaya olarak, gerekse nice uzak yoldan gelen yorgun argın develer üzerinde sana (Kâbe'ye) gelsinler.] ayet-i kerimesinden anlıyoruz. (Hac, 22/27)

İbrâhim AS'ın ettiği bir ibadet bu hac ibadeti. Tabii, İbrâhim AS'a, İsmâil AS'a inanmış insanlar olarak, onların ümmetleri de bu vazifeyi yapmışlar. Onların çocukları da, bu hac vazifesini yapmağa devam etmişler. Ama sonradan put edindiklerinden, puta taptıklarından, orada o puta ibadet ettiklerinden, “Acaba İslâm gelince bu yaptıklarımızın hangisi doğru, hangisi eğri? Yapmalı mıyız, yapmamalı mıyız?..” diye tereddüt etmişler.

Zor gelmiş, uygunsuz görünmüş onlara... “Bu Safâ ile Merve arasında biz cahiliye zamanında gider gelirdik. Bu cahiliye adettir; binâen aleyh, bizim herhalde bunu yapmamız doğru olmaz. Çünkü, İslâm bize cahiliye adetlerini bıraktırıyor; herhalde bunu da bıraktırır.” diye düşünmüşler. Onun üzerine bu ayet-i kerime nâzil olmuştur buyuruyor, Hazret-i Aişe-i Sıddîka Vâlidemiz.

Hiç bir mahzuru yoktur, günah yoktur. Çünkü bozulmamış İbrâhim dininin, Hazret-i İbrâhim’e emredilen vazifelerin devamı. Putperestlik buraya girmemiş. Giren tarafı; putlarını getirip oraya koymuşlar, onu selâmlıyorlarmış.

Başka alimlerin rivayetine göre de, İbn-i Kesîr tefsirinde zikrediliyor; Ebû Bekir ibn-i Abdurrahman ibn-i Hâris ibn-i Hişam’dan nakledildiğine göre, Araplar Safa tepesine *Isaf* isminde bir put dikmişler. Merve tepesine de bir put dikmişler, onun ismi de *Nâil* veya *Nâile* imiş. *Isaf* ve *Nâile*, iki put... Safâ ile Merve arasında gidip, oralara geldikleri zaman bunlara selâm verirlermiş. Belki ellerini sürüyorlar, eğiliyorlar, kalkıyorlar, ne yapıyorlarsa...

Mekke’nin fethinden sonra putlar kırıldı, Kâbe-i Müşerrefe’den atıldı, temizlendi. Safâ ile Merve’deki putlar da atıldı. O zaman bazı müslümanlar, “Biz bunların arasında koşar ve bunlara selâm dururduk. Şimdi Safâ ile Merve arasında gidip gelmek doğru değil herhalde?” diye düşünürken, bu ayet-i kerime indi.

Yâni, “Sizin düşündüğünüz gibi değil! Bu Safâ ile Merve arasında sa’yetmek Allah’ın emirlerindedir; haccın bölümlerindedir, vecibelerindedir. Binâen aleyh, bunu yapın! Bunlarda öyle düşündüğünüz gibi bir mahzur, bir günah bahis konusu değildir.” deyince, artık işin aslından olduğunu, İbrâhim AS zamanından beri Allah’ın emri olduğunu anlamışlar. Haccın temiz bölümlerinden bir bölüm olduğunu, cahiliye devrinin içine sokuşturduğu şeylerden bir şey olmadığını anlamışlar. Ondan sonra bu ibadeti böylece yapmışlar.

d. Peygamber Efendimiz’in Sa’yetmesi

Câbir RA’dan rivayet ediliyor ki, uzun bir hadis-i şerif. İmam Müslim *Sahîh*’inde kaydetmiş: “Peygamber Efendimiz Beytullah’ı tavafı bitirdikten sonra, Hacerü’l-Esved köşesine gelip, orasını istilâm eyledi. Sonra Safâ kapısından Mescid-i Haram’ın dışına çıktı.” O zaman, Safâ ile Merve mescidin dışında idiler. Yakın zamana kadar, 1950’li yıllara kadar öyleydi. Şimdi mescid büyütülünce, mescidin içinde gibi görünüyor.

Safâ kapısından mescidin dışına çıkıp, Safâ tepesine gelmiş. Şimdi bir kapıdan çıkmağa lüzum kalmadan, yürüyoruz mescidin direkleri arasından, Safâ’ya geliyoruz. Peygamber Efendimiz Safâ tepesine geldikten sonra buyurmuş ki:²

(إِنَّ الصَّفَا وَالْمَرْوَةَ مِنْ شَعَائِرِ اللَّهِ)

أَبْدَأُ بِمَا بَدَأَ اللهُ بِهِ

(م. عن جابر)

(*Inne's-safâ ve'l-mervete min şa'iri'llâh*)
“Safâ ile Merve arasında sa'yetmek, haccın Allah tarafından emredilmiş vazifelerindedir. (*Ebdeü bimâ bedea'llâhu bihî*) Allah'ın başlanmasını emrettiği şekilde ben de buradan sa'yetmeğe başlıyorum.” buyurmuş. *Sahîh-i Müslim*'de olan bir haber.

Sonra Habîbe bint-i Ebî Tecrâh'ten rivayet edildiğine göre, şöyle anlatmış:

“—Peygamber Efendimiz SAS'i ben Safâ ile Merve arasında, önde insanlar, Peygamber Efendimiz de onların arkasında sa'yederken gördüm. Hattâ hızlı hareketinden dolayı etekleri iki tarafından sıyrılıyordu, dizlerini dahi gördüm. O esnâda diyordu ki:³

إِسْعَوْا فَإِنَّ اللَّهَ كَتَبَ عَلَيْكُمُ السَّعْيَ

(حم. عن حبيبة بنت أبي تجرة)

² Müslim, *Sahîh*, c.II, s.886, no:1218; İbn-i Hibbân, *Sahîh*, c.IX, s.253, no:3944; Dârimî, *Sünen*, c.II, s.67, no:1850; İbn-i Huzeyme, *Sahîh*, c.IV, s.230, no:2757; İbn-i Ebî Şeybe, *Musannef*, c.III, s.334, no:14705; Beyhakî, *Sünenü'l-Kübrâ*, c.V, s.93, no:9120; Abd ibn-i Humeyd, *Müsned*, c.I, s.341, no:1135; Câbir ibn-i Abdullah RA'dan.

Kenzü'l-Ummâl, c.IX. s.307, no:26137; *Câmiu'l-Ehâdîs*, c.I, s.80, no:109.

(*İs'av, feinna'llàhe ketebe aleykümü's-sa'y*)
'Haydi bakalım gayretli olun, koşun! Çünkü Allah-u Teâlâ Hazretleri size burada sa'yetmeyi emretti, sizin üzerinize vazife olarak yazdı.'" Bunu da Ahmed ibn-i Hanbel rivayet etmiş.

Bütün bunlardan anlaşılıyor ki, tavaftan sonra Safâ ile Merve arasında böyle bir vazife yapılacak. Öyle bazı kimselerin sandığı gibi, "Günah mı acaba, makbul olmayan cahiliye adeti mi acaba?" diye ters düşünmeğe lüzum yok!

Hattâ Urve ibn-i Zübeyr, Zübeyr ibn-i Avvâm RA'ın oğlu Urve, büyük alim. Hazret-i Aişe Vâlidemiz'in de yeğeni oluyor. O bu ayet-i kerimeyi teyzesi Hazret-i Aişe'nin yanında okumuş. "Bu ikisi arasında sa'y etmekte bir günah yoktur dediğine göre, sa'y etmese de olur mu?" tarzında bir soru sormuş.

Teyzesi Hazret-i Aişe Vâlidemiz demiş ki: (*Bi'se mâ kulte yebne uhtî*) "Ey benim kızkardeşimin oğlu, ne kadar kötü söyledin, bu yorumun ne kadar ters oldu. Eğer senin dediğin gibi olsaydı, Allah bu ayet-i kerimeyi şöyle indirirdi:

³ Ahmed ibn-i Hanbel, *Müsned*, c.VI, s.421, no:27408; İbn-i Huzeyme, *Sahîh*, c.IV, s.232, no:2764; Hâkim, *Müstedrek*, c.IV, s.79, no:6943; Dâra Kutnî, *Sünen*, c.II, s.255, no:85; Taberânî, *Mu'cemü'l-Kebîr*, c.XXIV, s.225, no:572; Beyhakî, *Sünenü'l-Kübrâ*, c.V, s.98, no:9149; Şeybânî, *el-Âhâd ve'l-Mesânî*, c.V, s.454, no:3296; Begavî, *Şerhü's-Sünneh*, c.III, s.376; Habîbe bint-i Ebî Tecrâh RA'dan.

Kenzü'l-Ummâl, c.V, s.59, no:12043; *Câmiu'l-Ehâdîs*, c.IV, s.379, no:3374.

(*Ve lâ cünâha aleyhi en lâ yettavvafe bihimâ*) derdi. Burada (*yettavvafe bihimâ*) diyor. Yâni, senin dediğın gibi değil!” diye izah etmiş. “Ensar, burada eskiden putperest adeti olarak sa’y ediyoruz sanıyorlardı kendilerini. Öyle olmadığını göstermek için Allah bu ayeti indirdi.” diye açıklama yapmış.

Demek ki, herhangi bir cahiliye âdetidir sanılmasın, İbrâhim AS’dan beri, Hâcer Vâlidemiz’den beri bu vazife vardır; haccın vazifelerindendir, yapılması lâzım gelen sevaplı bir vazifedir.

e. Hazret-i Hâcer ve İsmâil AS

Biliyorsunuz İbrâhim AS, Allah’ın emri ile, en sevdiği eşini ve çok sevgili oğlunu, yıllarca bekleyip de olmayıp olmayıp, sonradan olan oğlunu buraya, Kâbe-i Müşerreffe’nin olduğu yere getirdi. O zaman Kâbe yok, insanlar yok... Orası ekin bitmez bir vâdi... Oraya getirdi, bıraktı, döndü gitti. Hâcer Vâlidemiz arkasından:

“—Yâ İbrâhim, nereye gidiyorsun?” dedi.

Ses çıkartmadı. Çünkü üzülüyor belki de... Düşünün, Allah emretti diye bırakıyor ama, güveniyordur Allah-u Teâlâ’nın koruyacağına ama, tabii üzülüyordur da. Hızlı hızlı giderken, Arkasından Hâcer Vâlidemiz:

“—Bunu Allah mı emretti sana?..” deyince;

“—Evet, Allah emretti.” diye cevap vermiş.

Tepeye çıkınca:

“—Yâ Rabbi, ben böyle evlâtlarımdan, ailemden eşimle çocuğumu buraya yerleştirdim. Sen helâl rızıklarla bunları rızıklandır! Şükretsiner, sana güzel ibadet etsinler...” diye de dua etmiş orada, sonra gitmiş.

Hâcer Vâlidemiz orada, İsmâil AS küçük bir çocuk iken, İbrâhim AS'ın oğlu, ileride peygamber olacak... Tabii, “Yiyecek az, içecek az. Onlar bitince çocuk helâk olacak susuzluktan, öleceğiz burada...” diye korkusundan, İsmâil AS'ı kumların üstüne bırakmış, şöyle etrafta ne var ne yok diye anlamak için, yüksekçe bir yere çıkayım diye yürümüş Safâ tepesine, etrafa bakınmış, “Acaba bir insan, bir çadır, bir deve bir alâmet görür müyüm?” diye; bir şey yok.

Merve tepesine kadar gitmiş, oradan bakınmış. Telâş içinde oradan oraya giderken, Cebrâil AS kanadıyla kumları eşeleyip oradan Zemzem suyunu çıkartmış. Onu görünce sevinerek oğlu İsmâil AS'ın yanına gelmiş. Suyun etrafını çevirip, havuzlandırıp, içirmiş. Ondan sonra da, Cenâb-ı Hak nice nice lütuflarla orada onları barındırmış, yaşatmış, geliştirmiş.

Oranın sahibi olmuşlar, zemzem suyunun mâliki olmuşlar. Cürhüm kabilesi gelmiş, İsmâil AS onlardan birisinin kızıyla evlenmiş. Onlar, “Bu suyun başında bizim de oturmamıza izin verir misin?” diye müsaade istemişler, müsaade vermiş. Tabii herkes arkadaş ister, komşu ister, kimse yalnızlığı sevmez.

Ondan sonraki yıllarda İbrâhim AS gelmiş, Kâbe'nin binasını oğlu İsmâil AS'la beraber yapmışlar.

Binâen aleyh o zaman ki, o Hâcer Vâlidemiz'in Allah'tan ümid edip, Allah'a yalvarıp, Allah'ın bir yardım vermesini bekleyerek, oradan oraya telâşla, fakr u zarûret ve tevekkül ile, heyecan ile gidip gelmesini şiar olarak, bir ödev, bir vazife olarak, bir ibadet bölümü olarak, haccın içerisine yerleştirmiş Cenâb-ı Hak. Burada da emrediyor, bu ayet-i kerime de bu sa'yin vacib olduğunu gösteriyor.

Bu vâciblik ne demektir?.. İmam Mâlik mezhebinde farzla sünnet arasında vâcib diye bir kademe olmadığından, onlar farz ve rükün diyorlar, bu olmazsa olmaz diyorlar. Buradaki ifadelerden ve hadis-i şeriflerden, bizim imamımız Ebû Hanife Hazretleri vacib olduğuna hükmetmiş. Farz kadar kesin delilli değil ama, hadis-i şeriflerde de kuvvetle tavsiye ediliyor. Binâen aleyh, bizim mezhebimizin müctehidleri, “Bu bir vacibdir.” diye hükmetmişler.

Bu vazife, hac ve umre yapanlar tarafından yapılıyor. Siz de hacca gittiğiniz zaman yaparsınız.

(Felâ cünâha aleyhi) “Cahiliye adeti değildir, hiç bir günah, sorumluluk, vebal yoktur böyle yapmakta. Gönül hoşluğu ile bu vazifeyi yapın! Çünkü İbrâhim AS zamanından beri yapıla gelen bir doğru vazifedir, Peygamber Efendimiz de yapmış.”

(*En yettavvafe bihimâ*) Bu *yettavvafe*, idgamlı bir kelimedir, aslı *yetetavvafe*'dir. Bir tavafı, bir yürüme, koşma işlemini gayretle yapmak mânâsına geliyor. Tabii, bu Safâ ile Merve arasında gidip gelmek de bir heyecanlı, nefes nefese bir gayret işidir. Onun için, bu tabir kullanılmış. Yâni ikisi arasında sa'y mânâsı var. Aşk ile, şevk ile, fakr u zarûret ile, tezellül ve boyun büküklüğü ile, kendisinin Allah'a muhtaç olduğunu; Hâcer Vâlidemiz'e Cenâb-ı Hakk'ın yardım ettiği gibi, kendisinin de Allah'ın lütfunu, rahmetini, fütûhâtını, füyûzâtını istediğini düşünerek koşturması...

Bu, yapılması gereken bir vazife, buradan anlaşılıyor.

(*Ve men tetavvaa hayran*) “İşte bunun gibi vazifeleri, Allah'a itaat ve ibadet kasdıyla böyle hayırları kim yaparsa; (*feinna'llâhe şâkirun alîm*) Allah-u Teâlâ Hazretleri kalîl olan bir gayreti, az olan bir gayreti, az olan bir ibadeti, çok mükâfât ile mükâfâtlandırır.” Çünkü, sa'yi meşkûr etmek şânındandır. Cenâb-ı Mevlâ'nın bir sıfatı da şâkir sıfatıdır. Şâkir ne demek?.. Yapılan bir ibadeti mükâfâtlandırın mânâsına geliyor.

(*Şâkirun alîm*) “Yapılan bir haseneyi kat kat mükâfâtlandırır, zerre kadar zulmetmez. Kime ne miktar mükâfât vereceğini, kulların gönüllerinden geçen niyetlerini pekâlâ bilir.” mânâsına.

Şâkir sözü, Cenâb-ı Hakk'ın cömertliğini gösteren, kulların gayretlerini mükâfatsız bırakmayacağını gösteren bir sıfat bu. *Alîm* de, her şeyi bildiğini gösteren bir sıfat.

f. Riyâzet-i Bedeniyye, Beden Eğitimi

Peygamber Efendimiz Safâ ile Merve arasında, böyle dizleri görünecek kadar koşmuş... Öyle koştuğu da olmuş, yürüdüğü de olmuş. Bir seferinde Hazret-i Ömer Safâ ile Merve arasında yürümüş, koşmamış. Buyurmuş ki:

“—Eğer koşmayıp sadece yürüyorsam, Rasûlüllah'ı yürüyor vaziyette gördüğüm için yürüyorum. Koşmuşsam, Rasûlüllah'ın koştuğunu da gördüğüm için koşuyorum.”

Demek ki, SAS Efendimiz her ikisini de yapmış. Pekiyi, koştuğu zaman neden koşmuş?.. Müslüman olmayan müşrik Araplar, onun sa'y ettiği esnada ona bakarken, onun gayretini görsünler diye... Hem tavafta, hem sa'yde böyle gayretle koşuşturmuş.

Zâten biz de bugün hac ve umre yaparken, Safâ ile Merve arasında yeşil ışıklarla belirtilmiş yer var; tam böyle Safâ'ya yakın düzde bir yer. Kitaplarda iki yeşil direk arası deniliyor, şimdi yeşil ışıklarla belirtilmiş. Oraya geldiğiniz zaman, onların arasında koşuluyor. Erkekler koşuyor, kadınlar için koşmak gerekmiyor.

Koşarken de:⁴

رَبِّ اغْفِرْ وَارْحَمْ وَاعْفُ وَتَكَرَّمْ وَتَجَاوَزْ

عَمَّا تَعَلَّمُ إِنَّكَ تَعَلَّمُ مَا لَا نَعَلَّمُ إِنَّكَ

أَنْتَ اللَّهُ الْأَعَزُّ الْأَكْرَمُ

(*Rabbi'ğfir ve'rham, va'fu ve tekerrem ve tecâvez ammâ ta'lem, inneke ta'lemü mâ lâ na'lem, inneke ente'llàhu'l-eazzü'l-ekrem.*) diye Cenâb-ı Hakk'ın en aziz, en kerim olduğunu beyan edip, ondan afv ü mağfiret isteniyor. Bu arada işte, koşma vazifesi de var.

Elmalılı rahmetli diyor ki:

“—Demek ki a'dâ-yı dîne karşı izhâr-ı kuvvet için, *riyâzet-i bedenî*'ye dahi bir işaret var burada.” diyor.

Ne demek bu tabirler, bu sözlerden çıkan mânâ ne?.. Yâni, vücudun sıhhatli, kuvvetli olması için, bedenin sağlığı ve hünerli, becerikli olması, ham olmaması için, çalıştırmak da lâzım! Arapça'sı *idman*; bir şeyi devamlı yapmağa, çok yapmağa idman derler. Batı dillerinde *jimnastik* diyorlar, *spor* diyorlar; bu ikisi yabancı kelime.

⁴ İbn-i Ebî Şeybe, *Musannef*, c.IV, s.68, no:15807; Taberânî, *Dua*, c.I, s.272, no:970; Abdullah ibn-i Mes'ud RA'dan, kısmen.

Kenzü'l-Ummâl, c.V, s.185, no:12546; *Câmiu'l-Ehâdîs*, c.XXVIII, s.97, no:30749.

Eğer yabancı kelimeleri kullanmak istemez de, Türkçe'sini kendi dilimizden karşılığını bulmak istersek, bulursak buluruz. Bulamazsak, dedelerimizin kullandığı idman kelimesini kullanırız. Bir de dedelerimiz *riyâzet-i bedeniyye* derlerdi. Yâni, bedeni terbiye etmek için yapılan hareketler.

Bir de bunun karşılığında *riyâzet-i rûhiyye* var. Yâni ruhu kuvvetlendirmek için yapılan çalışmalar var. Tasavvufî çalışmalar, halvetler, zikir vs. çalışmalar var. *Riyâzet* deniliyor; yâni oruç tutarak, halvete girerek, zikir yaparak, çokça namaz kılarak yapılıyor. Ona da riyazet deniliyor ama, o riyâzet-i rûhiyye.

Riyâzet-i bedeniyye denilince bugünkü spor, idman denilen şey anlaşılıyor, jimnastik denilen şey anlaşılıyor. Peygamber Efendimiz'in davranışlarından, bu bedeni sıhhatli, kuvvetli tutmak için çalışmaya da teşvik var, bu kesin. Hattâ güreş yapanları, yarış yapanları da teşvik ederdi. Bunlarda da fayda var. Çünkü vücut, serbest zamanda koşmağa, bazı zor işleri yapmağa alışır, cihad zamanı, savaş zamanı geldiği zaman, onları kolaylıkla yapar. Onun için, hepimizin çoluk çocuğumuzu böyle bedenen de hünerli, kuvvetli, becerikli yapmamız lâzım!..

Kimisi yürümesini beceremez, koşmasını beceremez, ipe tırmanamaz, duvardan atlayamaz, ağaca çıkamaz... Bunlar hamalık ve tembellik alâmeti. Çocuklarımızı öyle hünerli yetiştirmeliyiz ki, her şeyi şıp diye becersinler, kimseden geri kalmasınlar, arkada kalmasınlar.

Burada (Avustralya'da) gördüğümüz bir şey var ki, biz sabah namazına giderken, yatsı namazına giderken; pazar günü herkes uykuda iken, evinde keyif yaparken, görüyoruz, idman elbiselerini giymişler sırtlarına, bisikletlerine binmişler, alaca karanlıkta, daha sabahın aydınlığı bile bastırmamışken, nereden nereye gidiyorlar, geliyorlar. Başlıklarını takmışlar, idman ayakkabılarını, elbiselerini giymişler. Yâni, istirahatı terk etmişler, erken yatıyorlar, erken kalkıyorlar... Çeşitli idmanlarla çok iddialı çalışıyorlar.

Deniz kenarına bazan gittiğimiz zaman görüyorum, saatlerce yüzen insanlar var. Herhalde dünya birincisi olmak için gayret ediyorlar.

Bunları dedelerimiz de yapardı. İşte kılıç kullanmak, cirit atmak, ok atmak gibi çalışmaları, yarışları yaparlardı. Ayet-i kerimelerde ve hadis-i şeriflerde de bunlara ait teşvikler ve işaretler var. Bu ayet-i kerime de onlardan birisini gösteriyor.

g. İbadeti Severecek Yapmak

(*Ve men tetavvaa*) *Tetavvaa* da, *tâat* kelimesinden, *tav'* kökünden geliyor; itaat etmek demek. Yâni, Allah'a itaat için böyle ibadet vazifelerini, görevlerini yapmak. Hayrı böyle ibadet maksadıyla, gönüllü olarak, aşk ile, şevk ile kim yaparsa, Allah-u Teâlâ Hazretleri onun az gayretini çok mükâfâtlandırır ve onun gönlünü hoş eder.

Hadis-i kudsi var, onu da nakletmiş olalım; zâten çok duyduğunuz, bildiğiniz bir hadis-i şerif:⁵

لَا يَزَالُ عَبْدِي يَتَقَرَّبُ إِلَيَّ بِالنَّوَافِلِ حَتَّى
أُحِبَّهُ فَإِذَا أَحْبَبْتُهُ كُنْتُ سَمْعَهُ الَّذِي يَسْمَعُ
بِهِ وَبَصَرَهُ الَّذِي يُبْصِرُ بِهِ وَيَدَهُ الَّتِي
يَبْطِشُ بِهَا وَرِجْلَهُ الَّتِي يَمْشِي بِهَا

(خ. عن أبي هريرة)

(*Lâ yezâlû abdî yetekarrabü ileyye bi'n-nevâfil*) “Benim mü'min kulum bana tatavvu ibadetleri, nafîle ibadetleri, mecbûrî olmayan ama yaparsa sevap kazanacağı güzel ibadetleri, aşk ile şevk ile, kat kat, fazla fazla yaparak bana yakınlaşır.” Yâni kurbiyyet peydâ eder, Allah'a yakın kul olur, eren kul olur. (*Hattâ ühibbehû*) “Nihayet ben o kulumu severim.”

(*Feizâ ahbebtühû, küntü sem'ahü'llezî yesmeu bihî*) “Ben de bir kulumu sevdim mi öyle bir hale gelir ki, ben onun işiten kulağı olurum, gören gözü olurum, idrak ettiği gönlü

⁵ Buhârî, Sahîh, c.V, s.2384, Rikâk, 84/38, no:6137; İbn-i Hibbân, Sahîh, c.II, s.58, *Birr ve İhsân*, no.:347; Taberânî, *Mu'cemü'l-Kebîr*, c.VIII, s.206, no:7833; Abdü'r-Rezzâk, *Musannef*, c.XI, s.192, no:20301; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, c.XII, s.520, no:7087; Beyhakî, *Sünenü'l-Kübrâ*, c.III, s.346, no:6188, Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-Evliyâ*, c.I, s.4; Ebû Hüreyre RA'dan.

olurum, tuttuğu eli olurum, yürüyen ayağı olurum.” Yâni, Allah’ın lütfuna mazhar olan bir kimse, artık insanların yapamayacağı işleri yapacak hale gelir. Buna kerâmet diyoruz, evliyâullahın kerameti diyoruz. O zaman, uzaktaki şeyi görür, duyulmayacak şeyi duyar, gidilmeyecek yere kısa zamanda varır, tayy-ı mekânla, tayy-ı zamanla... Karşısındakinin gönlünden geçeni, Allah’ın bildirmesiyle bilir. Bunlar ayet-i kerimelerle sabit.

Şimdi bazı dînî bilgileri iyi olmayan, ama eli kalem tutup da dergi mergi çıkartan, cür’etkâr, haddini de bilmez, cahilliğini da anlamaz; eli kalem tuttu diye kendisini allâme sanan insanlar var. Bunları kabul etmek istemiyorlar veya ileri geri konuşmak istiyorlar ama, işte ayetler, işte hadisler, işte sağlam kayıtlar böyle...

Hayırları tatavvu’ olarak, Allah’a itaat maksadıyla aşk ile, şevk ile, gönüllü olarak yapmak da bizim davranış şeklimiz olmalı!.. Mü’minler olarak ibadeti ite kaka değil de;

وَإِذَا قَامُوا إِلَى الصَّلَاةِ قَامُوا كُسَالَى

(النساء: ۱۴۲)

(*Ve izâ kâmû ile’s-salâti kâmû kûsâlâ*) “Namaza kalktıkları zaman, tembel tembel kalkarlar.” (Nisâ, 4/142) diye münafıklar anlatılıyor. Öyle değil de, aşk ile, şevk ile, severek, isteyerek yapmak lâzım! Bu ayet-i kerime onu gösteriyor.

Böyle yapanların da, nice nice büyük mükâfâtlara ereceği; çünkü, Cenâb-ı Hakk'ın azı çokla mükâfâtlandırdığı, mükâfâtın ne miktarda verilmesi gerektiğini bildiği, Ekremü'l-ekremîn olduğu, cömert olduğu, eksik ve cimrice davranmadığı, sevabını kat kat verdiği, hiç kimseye zulmetmediği, hakkını vermezlik yapmadığı, zerre miktarı haksızlık yapmadığı, hasenâtı kat kat mükâfâtlandırdığı; bire on, bire yetmiş, bire yedi yüz, bire yetmiş bin, bire milyonlarca, veya bire karşılık hadsiz hesapsız verdiği kesin...

O halde biz de Cenâb-ı Hakk'a aşk ile şevk ile ibadet edelim!.. Dinimizin menâsikini, evâmirini, vazifelerini bilip, ibadetleri Cenâb-ı Hakk'ın istediği şekilde uygulayıp, rızâsına erelim, mükâfâtları kazanalım, aziz ve sevgili dinleyiciler ve izleyiciler!

Es-selâmü aleyküm ve rahmetu'llâhi ve berekâtühû!..

Prof. Dr. Mahmud Es'ad COŞAN

09. 05. 2000 - AVUSTRALYA

[Bütün TEFSİR DERSLERİ'ne PDF olarak ulaşmak için tıklayınız.](#)

SERVER
Kürsü